

BİR İNGİLİZ BÜROKRAT VE TARİHÇİ SPENCER WALPOLE'UN KALEMİNDEN KIRIM SAVAŞI GÖLGESİNDE ŞAM İSYANI

THE DAMASCUS UPRISING IN THE SHADOW OF THE CRIMEAN WAR, FROM THE PEN OF SPENCER WALPOLE, AN ENGLISH BUREAUCRAT AND HISTORIAN

Özlem KUTKAN¹

1 Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Kastamonu/Türkiye

Öz

Bu araştırma Osmanlı tarih araştırmalarında kendisine çok az yer bulan dört ciltlik Yirmi Beş Yılın Tarihi başlıklı çalışmaya Kırım Savaşı ve 1860 Şam İsyanı temellerinde dikkat çekme amacındadır. Eser, dönemin başarılı ve aristokrat bürokratlarından Sir Spencer Walpole (1839-1876) tarafından 1815'ten 1858'e İngiltere Tarihi adlı eserin devamı niteliğinde kaleme alınmıştır. İlk eserden farklı olarak ikinci çalışmanın İngiltere politikası ile dinamik etkileşime sahip ülke tarihlerinin de eklenildiği ve içeriğinin coğrafi alan olarak daha kapsamlı hale getirildiği bir yakın tarih yazımı olduğu görülür. Nitekim, bu araştırmanın ana kaynağı olan Yirmi Beş Yılın Tarihi adlı eserin 1876-1880 yıllarına atfedilen dördüncü cildinde Osmanlı Devleti'nin ulusal ve devletlerarası ilişkilerine kapsamlı iki bölüm ayrılmıştır. Osmanlı tarihi çalışmalarında henüz yeterli ilgiyi görmeyen söz konusu bölümler Osmanlı Devleti temelinde yükselen Doğu Sorunu, Rus-Türk Savaşı ve Berlin Antlaşması alt başlıklarından oluşmaktadır. Yazarın Osmanlı Devleti'ni kaleme alma ilgi ve derinliğinde ise kişisel değerlendirmelerinin yanı sıra Osmanlı Devleti'ne yönelik İngiliz politikasını köklü bir bürokrat birikimi ile tahlil etmesi ise oldukça ilginçtir. Dolayısıyla, Yirmi Beş Yılın Tarihi adlı eserin temel kaynak olduğu bu araştırmada öncelikle XIX. yüzyılda İngiltere'de yaşamış olan yazarın hayatı ve eserinin dönem ve araştırma eserleri temelinde kısaca değerlendirileceği ardından Kırım Savaşı gölgesinde Tanzimat Dönemi isyanlarından olan Şam Ayaklanması'nın Sir Walpole tarafından tahliline ve Fuat Paşa'nın bu isyanın bastırılmasında üstlendiği role ilişkin görüşleri ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Spencer Walpole, Fuat Paşa, Osmanlı Devleti, Birleşik Krallık, Kırım, Şam.

Abstract

This research aims to draw attention to the four-volume book titled The History of Twenty-Five which has not yet received sufficient attention in Ottoman history studies, on the basis of the Crimean War and the 1860 Damascus Uprising. The four-volume book, penned by Spencer Walpole (1839-1876), a bureaucrat and historian from an aristocratic family, was written as a sequel to History of England from 1815 to 1858. However, unlike the first work, the second study is seen as a recent history writing that incorporates the histories of countries dynamically interacting with British politics and expands its geographical scope. Indeed, the fourth volume of The History of Twenty-Five Years, the main source of this research, which ascribe to the years 1876-1880, devotes two comprehensive sections to the national and international relations of the Ottoman Empire. The writer and the sections in question, which have not yet received sufficient attention in Ottoman history studies, consist of the subheadings of the Eastern Question, the Russo-Turkish War and the Berlin Treaty, which arose on the basis of the Ottoman Empire. The author's interest and depth in writing about the Ottoman Empire is quite interesting, as he analyzes British policy towards the Ottoman Empire with a deep bureaucratic background, in addition to his personal assessments of the empire and the Turks. In this study, which is based on the work The History of Twenty-Five Years, firstly the author's life and work in 19th-century United Kingdom will be briefly evaluated in relation to the period and research studies. Subsequently, under the shadow of the Crimean War the analysis of the Damascus Uprising, one of the Tanzimat Period uprisings and his views on Fuat Pasha's role on suppressing this uprising will be handled.

Keywords: Spencer Walpole, Fuat Pasha, Ottoman Empire, United Kingdom, Damascus

Sorumlu yazar: Özlem KUTKAN

Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Kastamonu/TÜRKİYE.

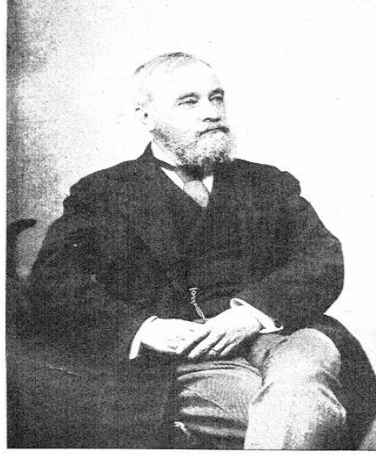
E-mail: ozlembfd@gmail.com **ORCID ID** 0000-0003-1202-7246

Geliş tarihi: 13. 12.2025 **Kabul tarihi:** 18.02.2026 **Publication Date:** 18.02.2026

Atıf bilgisi: Kutkan, Ö. (2026). Bir İngiliz Bürokrat Ve Tarihçi Spencer Walpole'un Kaleminden Kırım Savaşı Gölgesinde Şam İsyanı, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 45(80), 61-69.

Giriş

“... 1815'teki Büyük Savaş'ın sona ermesinden Hint İsyanı'nın sonuna kadar bu ülkenin gelişimini anlatmaya ve tarihin izini sürmeye çalıştığım eserimin son ciltlerini yayınlamamın üzerinden neredeyse yirmi yıl geçti. O zamanlar anlatıyı daha ileriye taşımanın mümkün olduğunu düşünmemiştim. Olaylar, Tarih'in alanına girmek için çok yeniydi. Dahası, dramadaki baş aktörler ya hala hayattaydı ya da sahneden yeni alınmışlardı ve tarihçi, hala hayatta olan veya yakın zamanda vefat etmiş kişilerin karakterlerini ve davranışlarını analiz etmekten kaçınır. Zamanın geçmesi bu zorlukları ortadan kaldırdı. 1857'den 1880'e kadar Tarih'e damgasını vuran kişiler artık aramızda değiller; Rol aldıkları olaylar artık günümüzün hararetli tartışmalarının konusu değil. Dolayısıyla, 1857'den 1880'e kadar olan İngiltere Tarihi'ni yazmanın, yirmi yıl önce olduğu gibi, bu Tarih'in anlatısını 1856 veya 1857'ye indirmenin zamanı geldi. ....”¹

SIR SPENCER WALPOLE

West, Sir Spencer Walpole”, *Contemporary Portraits: Men of My Day in Public Life*, T. Fisher Unwin, London, 1920, s. 80 dv.

Bu çalışmanın ana kaynağını oluşturan *Yirmi Beş Yılın Tarihi* adlı eser ise toplam dört ciltten oluşmaktadır. Söz konusu ciltler sırasıyla 1856-1865; 1865-1870, 1856-1880 ve yine 1856-1880 yılları arasındaki dönemler üzerinden İngiltere ve devlet politikası etkileşimindeki coğrafya bütününde şekillenmiştir. Yazar, *Yirmi Beş Yılın Tarihi*'nin dayandığı kaynakların niteliğini ikiye ayırır. Buna göre ilk grubu oluşturan orijinal kaynaklar İngiltere devlet tarihi ile ilgili olayların anlatımında kullanılmışlardır. Diğer uluslara ilişkin konularda ise İngiliz politikasını etkilemedikleri sürece en iyi ikinci el kaynaklara başvurmakla yetinilmiştir.² Bu noktadan itibaren söz konusu ciltlerin ilk ikisinin yazar hayattayken yayınlandığını ve bu nedenle eserin yazarının önsözü ile yayınlanabildiğini; son iki cildinin ise Walpole'un yakalandığı ölümcül ani beyin hastalığı nedeniyle ölümünden sonra yayınlandığı belirtilmelidir. Bu nedenle son iki cilde ait önsöz üçüncü ciltte yakın arkadaşı Sir Alfred Lyall tarafından kaleme alınmıştır. Lyall, burada bölümlerin bölünmesi ve belirli kısımların uygun yerlere yerleştirilmesi dışında kitabın yazarın bıraktığı genel revizyon ile yayınlandığını ekler. Yine eserin yayınlanması için çalışmaları kendisine Bayan Walpole'ün verdiğini ifade etmiştir.³ Yayın sürecine ilişkin son ve önemli bir diğer husus ise Lyall'ın esere hâkimiyeti ve Walpole ile yakın dostluğundan ötürü ölümünün ardından Walpole'un ailesi, mesleki hayatı ve yazı çalışmalarını kapsayan derli toplu hayat hikâyesini *Proceedings of British Academy* (1907-1908) de kendisinin kaleme aldığıdır. Lyall, burada Walpole'ün yazarlık dünyasındaki kalıcı ismini 1815-1880 yılları

¹ Spencer Walpole, *The History of Twenty Five Years 1856-1880*, Volume I, 1856-1865, Longmans, Green, And Co, London, New York and Bombay, 1904, s.V-VI.

² Walpole, 1904, s. VI- VII; Spencer Walpole, *The History of Twenty Five Years 1865-1870*, v.II, Longmans, Green, And Co, London, New York and Bombay, 1904; Spencer Walpole, *The History of Twenty Five Years 1856-1880*, v. III, London, New York, Bombay and Calcutta, 1908; Spencer Walpole, *The History of Twenty Five Years* v. IV, London, New York, Bombay and Calcutta, 1908.

³ Walpole, 1904a, s. VI- VII; Lyall, 1908a, s. V- VI.

arasında aralıklarla basılan İngiltere Tarihi çalışmaları ile kazandığını belirtecektir⁴.

Walpole'un Kaleminden Kırım Savaşı ve İngiltere- Osmanlı Siyaseti

Walpole, *Yirmi Beş Yılın Tarihi* başlıklı eserinin önsözünde İngiltere iç ve dış politikasındaki dönemsel değişiklikleri değişen dünya siyasi koşulları üzerinden değerlendirerek her iki eserinin isim değişikliklerinin söz konusu dinamizmin bir sonucu olduğunu ifade etmiştir. Nitekim İngiltere'yi çevreleyen koşullar bu dönemde etkin dönüşümler geçirmiştir. Bu evrede, Amerika'nın bağımsızlığını kazanması ve gücünün artışı, Fransa'nın Avrupa'da ön plana çıkışı, İtalya'nın bağımsızlığını kazanması İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın alışılmışın çok dışında yoğun bir çalışma dönemine girmesine yol açmış ve ülke içinde etkili iç reform faaliyetleri kısa bir yasama faaliyeti dışında görülmemiştir. Bu da bir İngiliz bürokrati/ tarihçisi olarak Walpole'u İngiltere politikasını derinden etkileyen ilgili koşul ve gelişmeleri ilgi alanına katmaya/ yorumlamaya yöneltir. Nihayetinde bu ilgi alanında Osmanlı Devleti ise 1856-1880 yıllarına ayrılmış olan dördüncü ciltte kendisine yer bulacaktır. Burada XVII. ve XVIII. bölümler sırasıyla ilki Doğu Sorunu- ilk başlığı Kırım Savaşı olarak- ikinci bölümü ise Rus-Türk Savaşı ve Berlin Antlaşması olarak belirlenmiştir⁵. Walpole'un kaleminde İngiltere'nin Osmanlı merkezli politik karar ve uygulamalarında üzerinde tekrar ve tekrar onaylamayarak durduğu konu ise Kırım Savaşı'dır⁶. Nitekim eserinde -ki bu eserin basım yılı *Yirmibeş Yılın Tarihi* adlı esere göre yirmi yıl kadar daha erken yazıldığından Kırım Savaşı hatıraları henüz daha tazedir - Lord Straford'un İstanbul'a gönderilmesinin İngiltere'yi kendisini hiç ilgilendirmeyen bir kavgaya sürüklediği şeklinde değerlendirecektir. 17 Ekimi "*Dünya Tarihi'nde daha önce hiç görülmemiş bir düello*"nun yaşandığı gün olarak tasvir eden yazarın, Fransızlara göre daha az sayıda savaşa katılan İngilizlerin taktik hatalar, Rusya'nın sert iklimi ve salgın hastalıklar nedenleriyle yaşadıkları büyük kayıpları acı ve eleştiri dolu yorumlar ile değerlendirmesi dikkat çekicidir⁷. Yazarın aşağıda yer alan ifadeleri Kırım Savaşı'na ilişkin düşüncelerini özetlemektedir "*... Tarihte daha önce İngiliz askerleri hiç bu kadar acımasızca acı çekmemiş, bu kadar sabırla dayanmamış veya bu kadar yiğitçe savaşmamıştı. Devlet adamlarının hataları ve komutanların hataları, subayların ve erlerin cesaretiyle daha asil bir şekilde telafi edilmemişti....*"⁸. Walpole ayrıca bu savaşın Türk İmparatorluğu'nun can çekişen bedenine taze bir canlılık kazandırdığını, Rusya'nın karşı konulmaz ilerleyişini kalıcı olarak durdurmadan ziyade kan nehirleri dökülmesine ve dağlar kadar hazine harcanmasına rağmen yalnızca on dört yıl boyunca zamanın geriye alınabildiği düşüncesindedir. Esasen yazara göre, Kırım Savaşı'nın tek olumlu sonucu da budur. Walpole'un Kırım Savaşı'nın bir kayıp olduğuna inancı o kadar güçlüdür ki yaralı İngiliz askerlerinin tedavisi için İstanbul'da açılan *Flornce Nightingale Hastanesi*'nin ne başarısından ne de tarihi etkilerinden bahsetmek ister. Walpole'un kaleminde bu hastanenin tarihçesi güzel Üsküdar'da bir hastane açıldığı bilgisi ile yetinilerek verilmiştir. Ayrıca hastanenin kötü koşullarından ötürü İngiliz askerleri kamptan daha hızlı bir şekilde hayatlarını kaybetmişlerdir. Neticede, yazarın, hastane tasvirinde güzel olan tek şey Üsküdar'ın kendisidir⁹.

Bu noktada tekrar yazarın ifade ettiği gibi dönem aktörlerinin çoğunun yaşam sahnesinde silindiği ikinci eser dönemine yani *Yirmi Beş Yılın Tarihi*'ne geçiş yapıldığında dönem bürokratlarının Osmanlı Devleti'ni destekledikleri takdirde tekrar bölgenin etkin gücü olabileceğine inanarak İngiltere'nin savaşa girmesine yol açan politikacıların dayanaklarını isimleriyle birlikte eleştirdiği görülür. Bu isimlerin başında dönem İngiltere'sinde halkın üzerinde büyük nüfuzu olan ünlü Palmerston gelecektir. Walpole'e göre bu süreçte İngiltere'de hem hükümette hem de sarayda konunun savaşa girmeden çözülmesi yönünde politikalar savunulmaktaydı. Özellikle, Kraliçe Victoria'nın eşi Prens Albert ve Başbakan Lord Aberdeen'in bu görüşü savunan güçlü kimlikler oldukları belirtilmelidir¹⁰.

Avrupa'da 1815'te başlayan ve kırk yıl devam eden barış sürecinin Kırım Savaşı ile sonlandığını

⁴ A. C. Lyall, "Sir Spencer Walpole, *Proceedings of The British Academy*, 1907-1908", Oxford University Press, London, 1908, s.374.

⁵ Walpole, 1904a, s. V-VI; Walpole, 1908b, s. V, VI, VII.

⁶ Walpole, 1908b, s. 2- 23.

⁷ Walpole, 1912, s.12-67 .

⁸ Walpole, 1912, s. 67.

⁹ Walpole, 1912, s. 49.

¹⁰ Walpole, 1908b, s. 2-12; Jasper Ridley "Victoria 1837-1901", "*The Lives of The Kings and Queens of England*, ed. Antonia Fraser, Alfred A. Knopf, New York, 1975, s. 303.

ifade eden Walpole Şam İsyanı'na geçmeden önce ıslahat programları ve ekonomik işleyiş üzerinden İngiliz-Osmanlı ilişkilerini ele almaya devam edecektir. Nitekim İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Rusell bu dönemde iki İngiliz yetkiliyi Türkiye'nin mali durumunu araştırmakla ve rapor hazırlamakla görevlendirmiştir. Hazırlanan raporda ortaya çıkan tablo karamsar değildir ve basit reformlar ile Türklerin mali sorunlarının üstesinden gelineceği sonucuna ulaşılmıştır. Bu raporu, Lord Palmerston'un da onayı ile Fuad Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi izleyecektir¹¹. Fuad Paşa ise söz konusu raporu esas alarak hazırladığı raporda alınan tedbirlere uyulduğunda Türkiye'nin yeni sultan döneminde altın dönemini yaşayacağını belirtir. Raporların birbirini etkileme silsilesi devam etmiş ve bir destek de 1864 yılında Fransa'dan gelmiştir. Walpole bir dereceye kadar resmi raporlara dayanan “*güllük güllüstanlık hesapların*” Batı Avrupa'da yankı uyandırdığını ve hesaplarındaki her zaman yüzde üçlük oranı bozmaya hazır grubu harekete geçirdiğini tespitlerine eklemiştir. Dolayısıyla süreci Türkiye'ye 1862, 1864 ve 1865'te verilen krediler izleyecektir. Ancak tüm bunlar ekonomik kalkınmayı sağlayamayacaktır. Walpole bunu yetersiz bilgiyle tasarlanan yetersiz beceriyle yürütülen ve aceleyle yapılan sözleşme ve antlaşmalarla yürütülen bu çalışmaların sonucunda alınan borçların da yatırım yerine savurganca harcadığını ekleyecektir¹². Dolayısıyla Batı Avrupa'dan Türkiye'ye aktarılan paralardan Türkiye faydalanamamış Batı Avrupa'da bu süreçten kazanan kesim ise verdikleri kredilerden büyük komisyonlar sağlayan finansörler olmuşlardır. Bu bağlamda Sir Charles Elliot'un *Turkey in Europe* başlıklı kitabına atıfta bulunan Walpole, “*eğer bir kişi basılan kanunları, istatistikleri ve bütçeleri temel alırsa Osmanlı İmparatorluğu'nun benzersiz bir refah devleti olduğunu kanıtlamak kolaydır...*”¹³ yorumuyla eleştirisine dayanak sağlamıştır. Walpole için Osmanlı Devleti'nde görev yapmış ve sorumluluk almış İngiliz yetkililer arasında Türkleri en iyi tanıyabilmiş isim Elliot'dır. Walpole'un değerlendirmesindeki diğer isimler ise Lord Straford de Redcliff, Sir Henry Bulwer ve Sir Henry Layard'dır¹⁴.

Walpole'un Osmanlı Devlet politikalarına yönelik eleştirilerinden payını alan bir diğer konu ise Islahat Fermanı'dır. Fermanı, değersiz bir belge ve bu belgeye güvenen diplomatları da sadece güvene dayalı bir politika ile masadan ayırdıkları için hatalı bulan Walpole, güvenden daha etkili yöntemlerin geliştirilmesi gerektiğini düşünmektedir¹⁵. Nitekim toplantı sürecindeki bürokratlar topluca veya bireysel olarak Sultan ile tebaası arasındaki ilişkilere müdahale hakkına sahip olmadıklarını kabul etmişlerdir. Bu bağlamda Walpole'un Türklerin toprak bütünlüğü garantörlüğünün kabulünü de onaylamadığı da eklenmelidir¹⁶.

Osmanlıların tarihsel gelişim sürecindeki dönüşümleri ve millet sisteminin¹⁷ imparatorlukta tarihçesine temas etmeden eleştirilerini kaleme alan Walpole gibi Osmanlı Devleti'nde söz konusu fermanı endişe duyan, onu erken bulan bürokratlar ve farklı etnik ve dinî kesimler olmuştur. Islahat Fermanı'na sözlü ve yazılı itirazda bulunan en çarpıcı isim ise Tanzimat Fermanı'nın üzerinde çalışan ve onu Gülhane Meydanı'nda okuyan ayrıca aynı zamanda Âli ve Fuad Paşalar'ın hocası olan Mustafa Reşid Paşa'dır¹⁸.

Şam İsyanı ve Fuat Paşa

“... *Arebistan ordusu müşiri ve Şam Valisi Ahmed Paşa ile miralay Ali ve kaim mekam Osman*

¹¹ Walpole, 1908b, s. 4-16.

¹² Walpole, 1908b, s. 7-9.

¹³ Walpole, 1908b, s.10. Bu makalede Sir Charles Elliot'ın 1908 yılında basılan eserine atıf yapılmıştır. Sir Charles Elliot, *Turkey in Europe*, India Office, London, 1908, s. 130. Lord Straford de Redcliff, Navarin Savaşı'ndan önce de İstanbul'da görev yapmış olan Redcliff savaş sonrasında -1841 yılında- döndüğü İstanbul'da on yedi yıl görev yapmış ve Rus nüfuzuna karşı özellikle de kişisel olarak sempati duymadığı Çar Nikola'ya karşı iç reformlar ile Türkiye'nin güçlenmesi için çalışmıştır Sidney J. Low; F. S. Pulling, “Lord Straford de Redcliff”, *The Dictionary of English History*, Cassell and Company, London, New York, Toronto and Melbourne, 1910, ss. 856. Sir Henry Bulwer ise 1857-1865 yılları arasında İstanbul'da büyükelçi olarak görev yapmıştır (Sidney J. Low; F. S. Pulling, “Dalling and Bulwer”, *The Dictionary of English History*, Cassell and Company, London, New York, Toronto and Melbourne, 1910, s. 350).

¹⁴ Walpole, 1908b, s.11.

¹⁵ Walpole, 1908b, s.13.

¹⁶ Walpole, 1908b, s.15.

¹⁷ İlber Ortaylı, “Osmanlılar'da Millet Sistemi”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. 30, TDV, Ankara, 2020, s. 66-70; Gülnihâl Bozkurt, Alman İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığı Altında Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914), TTK, Ankara, 1996, s.7-91.

¹⁸ Abdurrahman Şeref Bey, *Tarih Muhasebeleri*, Çev. Ubeydullah Kısacık, Kapı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 39; bk. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, C. VI, TTK, Ankara, 2000, s. 7-12.

Beyleri de kurşuna dizdirdi. Birçok kimse nefy, birçok şahs da haps edildi. Maktullerin veresesine ve evleri yakılan ve eşyası yağma edilen eşhasa küllî tazminat verildi. O vakt maiyetde bulunan Hurşid Paşa'dan menkuldir ki Fuad Paşa, Ahmed Paşa'nın idamından sonra ' Ben ömrümde tavuk kesmemiş ve bir kuş vurmamış iken Cenab-ı Hak nelere âlet' etdi diyerek teessüf eylemiştir..."¹⁹.

".....Gerçekten de, herhangi bir Türk'ün gerekli süratle hareket edebileceğini varsaymak biraz inanç gerektiriyordu. Ancak Babıâli'nin emrinde bu görev için birçok yeterliliğe sahip bir adam vardı. Sultan'ın seçiminin düştüğü Fuad Paşa, Lord Dufferin'e göre Avrupa'nın en dikkat çekici kamu adamlarından biriydi. Babıâli'ye Osman Bey olarak hizmet eden bir subay olan Millingen'e göre, Babıâli'nin hizmetindeki birçok vicdansız adamın en vicdansızlarından biriydi. Dürüst ya da vicdansız, Sultan'ın kendisine taktığı 'enerjik ve seçkin bir vezir' sıfatını hak ediyordu. Şam'daki konsolosumuz, onun hakkında, enerjije ve aydın görüşlere sahip tanıştığı tek paşa olduğunu söylemişti..."²⁰.

Kırım Savaşı sonrasında ve Paris Antlaşması öncesinde ilan edilen Islahat Fermanı'na bürokrasi kanadında verilen farklı tepkiler bir yana bırakıldığında Mustafa Reşit Paşa'nın eleştirdiği noktadan huzursuzluk ve taşkınlıkların Şam İsyanı'nın öncesinde yaşandığı görülür. Bu bağlamda Maraş'ta ferman okunduğu zaman halkın 'ört bas edilen' konuşmalarını takiben bir dönem konsolos vekilliği de yapmış olan bir İngiliz tüccarının görülen bir dava üzerinden kadı ile yaşadığı gerginlik nedeniyle halk evine hücum etmiş nihâyetinde bir kişinin kurşunla öldürülmesi üzerine halkın bu kez de söz konusu kişinin evini yaktığı Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'e Islahat Fermanı üzerine düştüğü notlar arasında yer alır. Yine Cevdet Paşa dönem gelişmelerini " Haleb Vak'ası" ve "Suriye Vuku'atı" olarak kaleme alırken Mustafa Reşid Paşa'nın görüşlerinin bu hadiseler ile doğrulandığını da ifade edecektir²¹.

Sir Walpole'un kitabında Şam İsyanı bahsinde özel bir başlık altında değerlendirdiği tek Osmanlı bürokrati ise Fuad Paşa'dır (1815-1869)²². Bilindiği üzere İlmiye mensubu olan İzzet Molla'nın oğlu olan Fuad Paşa, Tanzimat döneminin en meşhur - Mustafa Reşit ve Âli Paşalarla birlikte - üç paşasından biridir ve Mustafa Reşit Paşa'nın öğrencisidir²³.

Walpole'un kaleme aldığı bu dönem Osmanlı Devleti'nin gündeminde ve Türk tarih yazımında Karal'ın başlığıyla "*İç İsyenlar ve Avrupa Devletleri'nin Müdahalesi*" olarak adlandırılmaktadır. Çeşitli sınıflandırmalar ile tanımlanan bu isyanlardan Walpole'un dikkatinde ağırlıklı Şam'da yaşanan gelişmeler vardır. Nitekim bölge etnik ve dini farklılıkları ile hassas bir potadır ve bu ölçüde de yaşanan hadiselerin niteliği de derin olacaktır²⁴. Bölgede sık yaşanan çatışmaların en çok yaşandığı taraflar Müslüman Dürziler ve Katolik Maruniler idi. Esâsen, Islahat Fermanı'nı takip eden yıllarda Marunilerin

¹⁹ İbnülemin, 1955, s. 162.

²⁰ Walpole, 1908b, s. 41.

²¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, Yay. Câvid Baysun, TTK, Ankara, 1991:89.

²² Fuad Paşa dönemin etkili bürokrati ve ayırt edici kişilik özellikleri ile çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Söz konusu araştırmalar arasında Fuat Paşa'nın yanlış ölüm ve doğum tarihlerine dikkat çeken ve isim benzerliğinin yol açtığı hatalar işaret eden bir çalışma için bkz. Mustafa Arıkan, " Keçecizade İzzet Fuat Paşa Biyografisine Katkı Beş Yıl Sonra Doğmak Üç Yıl Önce Ölmek", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S. 27, Çanakkale, 2019, s. 335-337.

²³ Mekteb-i Tıbbiye'nin ilk öğrencilerinden olan Fuat Paşa, Fransızca'nın yanında Lâtince eğitimi de almış ve Trablus Seferi'ne katıldıktan sonra Tophane ardından Bahriye askerlerinin hekimliği ile meşgul olmuştur. Hariciye Nezareti'nde bulunan Mustafa Reşit Paşa ise kendisinin zekâsını fark edecek ve siyasete geçmesi için teşvik edecektir. Bundan sonra ilki Londra'da olmak üzere çeşitli sefirlik, askeri ve bakanlık görevlerini başarıyla yürütecektir. Bkz. Şeref, 2012, s. 82-88, 89.; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, C.I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1955, s. 149- 195.

²⁴ Karal, 2000, s.29. Suriye'de XIX. yüzyılın ikinci yarısında Dürziler ve Maruniler arasında yaşanan gerginlikler büyük karışıklıklara ve ölümlere yol açmıştı. Esasen, Bir Müslüman cemaati olan Dürziler ile bir Hristiyan mezhebi olan Maruniler sahip oldukları nüfuzları ile bir çeşit derebeylik sistemi ile yaşamaktaydılar. Ayrıca, Dürzi ağa ve şeyhlerinden bir kısmının Marunî köylerinde mukataaları vardı. Bu mukataalar da çatışmaların ayrıca tetikleyicisiydiler. En nihayetinde 1844 yılında Müslüman ve Hristiyanların yönettiği iki kaymakamlığa ayrılan bölge Marunî kaymakamının ölmesi ve yerine atanan yeni kaymakamdan Ortodoksların duydukları huzursuzluktan ötürü önce bir şikayet ardından ayaklanma bölgesine dönüşecektir. Ma'oz, modernleşme döneminde Suriye'nin geçirdiği aşamaları II. Mahmud, Dönemi, 1831-1840 yılları arasındaki Mısır hâkimiyeti ve 1840-1861 dönemi. Yazar, üçüncü evreyi Suriye Vilayeti'ndeki modernleşme hareketinin en çarpıcı dönemi olarak niteler. Ancak taşra idaresinde özellikle dağlık bölgelerde idarenin büyük ölçüde yerel nüfuz sahiplerinin ellerinde kaldığını ve 1850'lerde dağlık bölgelerde yerel güç odaklarını zayıflatmaya yönelik etkili çalışmaların ise Kırım Savaşı nedeniyle ordunu geri çekilmesi üzerine etkisini kaybettiğini ekler. Nitekim bölgedeki şeyhler iki üç yıl içinde hükümetin kurduğu düzeni büyük ölçüde geri almışlardır. Bkz. Moshe Ma'oz, " Tanzimat'ın İlk Yıllarında Modernleşme Hareketinin Suriye Siyaseti ve Toplumunu Üzerinde Etkisi", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalıcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix, Ankara,2006,s. 169-179.

teşkilatlanmalarına hız vermeleri ve Dürzilerin bundan rahatsız olmaları Islahat Fermanı'nın bu coğrafyada beklenen kaynaştırıcı etki yerine çatıştırıcı etki olmasına yol açmıştı²⁵.

Walpole, 1858 yılı tablosunu “ *Türkiye'nin son durumu ilkinden daha kötüydü*” yorumuyla tanımlayarak Cidde olaylarına giriş yapar ve Cidde olaylarını Karal'ın eserinin başlığında olduğu gibi²⁶ ülke genelindeki isyanlar silsilesinin bir parçası olduğunu belirtir. Ancak, bu isyanın bir farkı vardır. Bu da Suriye'deki isyanın antlaşmaları ortadan kaldıracak ve Avrupa'nın silahlı müdahalesini gerektirecek nitelikte olduğu görüşüdür. Walpole, bölge coğrafyasını ana hatları ile tanımlayarak giriş yaptığı ayaklanma bölgesindeki “ *vahşi ve savaşçı*” olarak nitelendirdiği Dürziler ile Marunîlerin 1840'lı yıllardaki düzenlemeler ile Türk Valiliği'nin denetimi altında yaşadıkları sistemin 1856 Paris Kongresi çalışmaları sonrasında Suriye'nin karakteristiği olan huzursuzları arttırdığını düşünmektedir. Hristiyanlar Islahat Fermanı'nın ilanının ardından fermanın maddelerine ilişkin beklentilerinin karşılığını bulmadıklarında, Müslümanlar da Hristiyanlar ile aynı şartlarda yaşayacaklarını duyduklarında öfkelenmişlerdir.²⁷ Yazar, 1858 yılında Cidde'de İngiliz ve Fransız konsoloslarının öldürüldükleri olaylar sürecini Lord Palmerston Hükümeti'nin bu şehri bombalamak için İngiliz gemisi göndermek zorunda kaldığı şeklinde aktarırken Suriye olaylarına geniş yer verir. Walpole, Suriye'de çıkacak olayların antlaşmaları ortadan kaldıracak ölçüde ağır olduğunu ve bunun Avrupa'nın müdahalesi zorunlu kıldığını ifade edecektir²⁸. Karal ise öncesinde Cidde'deki olaylara İngiltere ve Fransa'nın birlikte hareket ederek sömürgelerinde hareket ettikleri gibi bombardıman gemisi ile Osmanlı topraklarında müdahalede bulunulmasını haklı bulmaz.²⁹

1860 Mayısında Dürziler'in Marunîlere karşı başlattıkları saldırı ise karşılıklı çatışmaya dönüşecektir. Walpole süreci, “*kan dökülmesi kan dökülmesini kışkırttı*” şeklinde izah ederken yerel yetkililerin süreçteki hatalı rollerine ilişkin parantez açar. Bunlardan ilki, Hasbeya Kasabası'nda kendilerine verilen koruma sözü karşılığında silahlarını bırakan Marunîlerin Dürzilerin açık hedefi hâline gelişi ikincisi ise onları korumakla görevli Türk birliklerinin bu saldırılara ortak olduğudur. Benzer nitelikteki olaylar civar bölgelerde tekrarlanırken Kırım Savaşı'nın boş yere verildiğini ifade eden Walpole, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü için para harcayan milletlerin bu olaylardan ders aldıklarını özellikle Fransızların şiddetli rahatsızlık duyduklarını ekler. Son ve önemli olarak Walpole, 1856 yılı Paris Antlaşması ile elde edilen kazanımların 1860 Suriye olaylarının gölgesinde yok olduğunu 1860'ta Paris'te düzenlenen yeni konferansta büyük güçlerin huzuru yeniden sağlamak için 12.000 kişiye çıkarılabilecek askeri gücü teklif ettiklerinde Babîali'nin bunu kabul etmek zorunda kaldığını aktarır. Marunîlerin hayatlarını kaybetmelerinden derin ölçüde etkilenen Fransa ise söz konusu kuvvetlerin yarısını sağlamayı taahhüt etmiştir.

1827 yılından itibaren sağlanan Avrupa birliği bir ilktir. Yine de Fransa'nın olayların çözümünde kapsamlı bir politika taraftarı iken İngiltere'nin “*hâla*” Türk İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü sağlama endişesi olduğu için yarı önlemler peşinde koştuğunu da belirtir. Tüm bu ifadelerinde İngiliz hükümetinin söz konusu politikasını onaylamadığını dolaylı ya da dolaysız olarak yinelemiştir. Bu aşamada İngiliz bakanların farkında olmadan idarî geleneklerine aykırı olarak uluslararası komisyona - genç yaşta olmasına rağmen - atadıkları İngiliz Lord Dufferin'in varlığı ise konunun kendisi için bir şanstır. Nitekim Lord Dufferin- her ne kadar olayların başlangıcında Maruniler kışkırtıcı davranmış olsalar ve her ne kadar Dürziler de çok sayıda Hristiyan'ı katletmiş olsalar da suçun ağırlık noktasının etkisiz müdahale yöntemi nedeniyle Türk yönetimi olduğu konusunda ısrar etmiştir³⁰. Bu bağlamda eserde sözü edilmeyen ve Şam'da yaşayan Cezayirli Emir Abdülkadir'in kendisine sığınan Hristiyanları savunduğu ve ayrıca isyancıların elinden pek çok Hristiyan'ı kurtardığı da ifade edilmelidir.³¹

Çatışmalar İstanbul'da duyulduğunda ise doğal olarak Avrupa'nın özellikle Fransa, Rusya ve İngiltere başta olmak üzere sürece müdahil olacağı öngörüldüğünden konuya yerinde ve Osmanlı Devleti lehine müdahale edebilecek yeterli kişinin Fuad Paşa olacağına karar verilmiştir. Fuad Paşa, hızla hareket ederek Fransız birlikleri, komiserler hatta diğer meslektaşlarından daha önde olan Lord

²⁵ Karal, 2000, s.29-33.

²⁶ Karal, 2000, s. 29.

²⁷ Walpole, 1908b, s. 32-35.

²⁸ Walpole, 1908b, s. 32.

²⁹ Karal, 2000, s. 33.

³⁰ Walpole, 1908b, s. 44.

³¹ Karal, 2000, s. 34.

Dufferin Suriye'ye gelmeden önce Beyrut'a ulaşmıştır. Şam'a geçmeden önce İngiliz Amiral Martin'in güçlü itirazını dikkate alarak Suriye valisi Hurşit Paşa'yı görevden almıştır. 29 Temmuz'da Şam'a ulaşan Fuat Paşa 4 Ağustos'ta İngiltere'nin Beyrut Konsolosu'na olaylarla ilişkili beş yüz kişiyi tutukladığını ya da tutuklamakta olduğunu bildirmiştir. Yargılama sürecini hızla ilerlerken elli altı kişi vurulmuş, yüz on bir kişi asılmış birkaç yüz kişi de mahkûm edilmiştir. Avrupa'nın müdahalesini gereksiz kılmaya çalışan Fuat Paşa Beyrut'a döndüğünde kamp kuran Fransız birliklerini ve Prusya dışında diğer devletlerin temsilcilerini kentte bulacaktır. Burada Suriye genel valisi Hurşid Paşa yargılanmış; Dürzi şeflerine ise masumiyetlerini ispat etmeleri hâlinde kendilerine tam güvenlik sağlanacağı aksi takdirde mallarına el konulacağı ve suçlu buldukları takdirde cezalandırılacakları söylenerek beş günlük süre tanınmıştır. Ayrıca, Türk ve Fransız birliklerinin Dürzilerin Havran Bölgesi'ne kaçmalarının engellemek için düzenledikleri askeri hareket başarısız olmuştur. Neticede, teslim olan on bir Dürzi reisi ölüme mahkûm edilmiştir. Dürzilerin yargılanma sürecinde devreye giren Lord Dufferin ise ilk kışkırtmaların Marunilerden geldiğini iddia ederek Dürzi liderlerin lehine müdahalede bulunmuştur. Walpole, Lord Dufferin'in amacının suçlu Türklerin cezalarını ağırlaştırmak Dürzi reislerin cezalarını da hafifletmek olduğunu belirtir. Ve bunu eleştirmez. Ancak, bu yaklaşım diğer devlet temsilcileri arasında görüş ayrılığına yol açmış ve Fuat Paşa bu sayede konunun İstanbul'a havale edilmesini sağlamıştır.³²

Karal, şahsi kütüphanesinde bulunan bir yazma mecmuadan Fuad Paşa'nın söz konusu isyana ilişkin değerlendirmesini şu şekilde yazmıştır:

"... Osmanlı İmparatorluğu'nun genişliğine göre her yerde istenilen vasıfları taşıyan memurlar bulunmadığından ve çoğu Hükümet nüfuzunu kötüye kullandığından çaresiz memurların yetkileri azaltılıp sınırlandırılarak merkezin üstünlüğü usulü kuvvetlendirilmiş ve bu bapta bazı faydalan olduğu bazı birtakım mahzurları defeylediği inkâredilmezse de bu hal nasılsa başka türlü idareye alışmış olan Halkın gözünde Hükümet adamlarını pek küçültmüş ve belki hiçe saydırmak derecesine götürmüştür. Bundan başka "terhip ve tehdit" maddesi bütün bütün kavilde meselâ bir yerde bir fitne ve isyan çıksa askerî hareket "Bölge meclisinin vazife vermesine bağlı olup çok kere ise" fitnenin sebebi bölge meclisi denilen cemiyetlerin üyesi olan rüesa olduklarından "cezalandırma emri anların emri ve hükmüne bırakılmak, suçlunun cezasını kendisine hükmettirmenin aynı olmakla halkın umumiyetçe korkusu olmadığı misillu "nadiren ele geçen katillerin cezalandırılması" maktullerin veresesi elinde olarak diyette idamdan kurtulduğu ve yol kesenler haklarında itiraf-ı cürm etmedikleri halde idam muamelesi yerine getirilemediği cihetle halkın nazarında, ne yapılsa ve ne kadar şekavet edilse ölüm korkusu olmadığı şöyle dursun kürek'e gidenler dahi ya kaçarak veyahut bir suretle kurtularak "bayağı hiçbir ceza yoktur zanni hasd olmuş olduğu umur-ı malûmeden olmakla işte ahâlisî türlü kavimlerden ve mezheplerden kurulan bir memlekette şu sakat idare geçen yılda vukua gelen devlet ve milleti büyük bir tehlikeye koşmuş olan halleri neticelendirilmiştir."³³

Fuat Paşa Suriye'de iken Sultan Abdülaziz tahta geçmiş Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye ile Meclis-i Âli- i Tanzimat birleştirilmiş ve başkanlığına Fuad Paşa getirilmiştir³⁴ Suriye'de kurulacak sistemin niteliği konusunda Lord Dufferin'in planı ise Suriye'nin büyük güçler ile birlikte Sultan'ın atayacağı bir genel vali tarafından yönetilmesi ve ödenecek sabit bir harç dışında eyaletin pratikte Babiâli'den bağımsız olmasıdır. Ancak, Babiâli bunun Suriye'yi Mısır ve Romanya Vilâyetleri konumuna getireceğinden kabul edilmesinin mümkün olmadığını belirtmiş ve kendi planını formüle etmiştir. Buna göre, Lübnan Babiâli tarafından üç yıl için atanan Hristiyan bir valinin yönetimi altına verilecektir³⁵ Walpole'un Şam olaylarına ilişkin aktarımlarından son olarak yer verilecek konu ise Lord Dufferin'in isyandaki politikasının Fransa açısından ne şekilde değerlendirildiğidir. Buna göre Fransa, Lord Dufferin'in Dürzilere fazla ayrıcalık tanıdığını ve Babiâli'nin isteklerine çok fazla önem verdiğini düşünmektedir. Bu konuda Lord Dufferin'in görüşü ise Dürzilerin işlediği korkunç aşırılıkların Marunî

³² Walpole 1908b, s. 43-44.

³³ Enver Ziya Karal dönem gelişmelerine ilişkin Fuat Paşa'nın görüşlerini yukardaki şekilde alıntılarken kaynağı kütüphanemizde olan yazma mecmua, s.207 olarak kaydetmiştir. Karal, 2000, s. 31-32.

³⁴ İbnülemin, 1955, s. 164; Adurrahman Şeref Bey, 2012, s. 84.

³⁵ Walpole, 1908b, s. 44-45.

saldırılarından kaynaklandığı ve en kötü suçu işleyenlerin katliamı yapan ‘vahşi, uygar olmayan’ insanlar değil bu katliamı onaylayan soğukkanlı Türk yetkililerinin olduğudur³⁶. Bu bağlamda konuya ilişkin iki noktaya temas etmek yerinde olacaktır. Bunlardan ilki Lord Dufferin’in Dürzileri kollamasında ve suçlu kimliğinde bilhassa Türkleri konumlandırmasında Walpole’un yine aynı eserinde belirttiği gibi “Doğu’daki büyük bir Müslüman nüfusun yöneticisi olan İngiltere’nin kendisini Dürzilerin savunucusu olarak görme eğilimiyle” uyumlu bir çalışma olduğunun göz önünde bulundurulması gerekliliğidir.³⁷ İkincisi ise, Walpole’un şiddetle eleştirdiği Osmanlı Devleti memurluğundaki yetersizlik ve usulsüzlük konusunun Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde aydınların veryansın ettiği ve İstanbul’un soruşturmalar, görevden almalar ve yeniden atamalar ile üstesinden gelmeye çalıştığı bir konu olduğudur. Yine, taşra yönetiminde meclis çalışmalarının kimi yerde Müslüman Gayr-ı Müslim uyumu konusunda başarı gösterdiği kimi yerlerde de farklı boyutlardaki zorluklarla devam ettiği ve dönemde çok renkli bir tablonun yaşandığı bu bağlamda göz önüne alınmalıdır.³⁸

Sonuç

Aristokrat bir aileye mensup bürokrat ve tarihçi Spencer Walpole’un (1839-1876) kaleme aldığı dört ciltlik *Yirmi Beş Yılın Tarihi* adlı çalışma, “1815’ten 1858’e İngiltere Tarihi” adlı eserin devamı niteliğinde kaleme alınmıştır. Eserin dördüncü cildinde yer alan ilk iki bölüm ise Osmanlı Devleti üzerinden gelişen olaylara ayrılmıştır. Bu dönemde yazarın vurgu noktası Kırım Savaşı’dır. İngiltere’nin Kırım Savaşı’na girmesinin ve Osmanlıların toprak bütünlüğünün koruma politikasının bir hata olduğunu ısrarla savunan Sir Walpole’un ayrıca Osmanlı Devleti’ndeki yönetim sistemi bürokratlarının çalışma sistemini sıklıkla eleştirmektedir. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu’nda görev yapan ya da bir dönem politikalarından sorumlu olan İngiliz bürokratlar arasında Osmanlıları en iyi tahlil eden ismin ise Sir Charles Elliot olduğunu belirtirken Lord Palmerston’un bilgi eksikliği nedeniyle Osmanlı Devleti’ni desteklediğini de ekler. Palmerston, temel ıslahat çalışmaları ile Osmanlı Devleti’nin güçlü kılınabileceğini düşünmüştür. Cidde ve Şam İsyancıları temelinde ise İslahat Fermanı’nın bölgedeki huzursuzluğu yatıştırmak yerine belirginleştirici bir rol oynadığını belirtir. Çatışmalarda hayatlarını kaybeden Maruniler konusunda ise Dürzilerin rollerini ele alırken “vahşi ve savaşçı” topluluklar olarak tanımladığı halkın fiillerinin sorumluluğunu sistemi doğru kurmak ve işletmekten sorumlu Türk yöneticilerin başarısızlığı/suçunu üzerinden ele almıştır. Esasen, bu eğilimin İngiltere’nin Doğu Müslümanları üzerindeki nüfuzunu sürdürme/koruma politikası ile uyumlu olduğu da göz önüne alınmalıdır. Nitekim dönem İngiliz yetkilisinin Maruniler ve Dürziler arasındaki çatışmada Dürzileri salt sorumlu taraf olarak göstermekten kaçındığı da hatırlanmalıdır. Son olarak Walpole’un bir Türk kimliği olarak Osmanlı Devlet bürokrasisinde ve hatta Avrupa diplomasisinde başarılı, çalışkan, dürüst ve zeki bulduğu ve özel bir yer ayırdığı kişinin Fuad Paşa olduğu belirtilmelidir.

Kaynakça

- Abdurrahman Şeref Bey. (2012). *Tarih Muhasebeleri*, çev. Übeydullah Kısacık, Kapı Yayınları, İstanbul.
- Arıkan, M. (2019) “Keçecizade İzzet Fuat Paşa Biyografisine Katkı: Beş Yıl Sonra Doğmak Üç Yıl Önce Ölmek. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 17 (27), 335-371.
- Bozkurt, M. (1996). *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1014)*, TTK, Ankara.
- Ahmed Cevdet Paşa (1991). *Tezâkir 1-12*, yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara.
- Cousin, J. W. (1910). *A Short Biographical Dictionary of English Literature*, J.M. Dent & Sons Ltd., London.
- Çadircı, M. (1997). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara.

³⁶ Walpole, 1908b:46.

³⁷ Walpole, 1908b, s. 36.

³⁸ Özlem Kutkan, “ Filibeli Ahmed Hilmi Efendi’nin Gazeteciliği Özelinde İttihat ve Terakki Fırkası (21 Nisan 1910- 21 Eylül 1911) ” *Gazi Akademik Bakış*, Ankara, 2017, s. 39 . Tanzimat öncesinde ve sonrasında Anadolu kentlerinde de halk ve yerel yöneticiler arasında yaşanan sorunların somutlaştırıldığı ve İstanbul’dan alınan kararların uygulanma zorlukları için bkz. Musa Çadircı, *Tanzimat Dönemi’nde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara,1997, 10-29; 208-218; 254-258.

- Elliot, S. C. (1908) *Turkey in Europe*, Edward Arnold, London.
- İnal, İ.M.K (1955) "Mehmed Füad Paşa", *Son Sadrazamlar*, C.I, Maarif Basımevi, 149-195.
- Karal, E. Z. (2000). *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı devri (1856-1861)*, C. VI, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Kutkan, Ö. (2017) Filibeli Ahmed Hilmi Efendi'nin Gazeteciliği Özelinde İttihat ve Terakki Fırkası (21 Nisan 1910- 21 Eylül 1911), *Gazi Akademik Bakış*, 11(21), 33- 52.
- Low, S. J.- Pulling, F. S. (1910). Sir Henry Bulwer. *The Dictionary of English History*, 350.
- Low, S. J.- Pulling, F. S. (1910). Lord Straford de Redcliff. *The Dictionary of English History*, 856.
- Lyll, A. C. (1908) "Preface", *The History of Twenty-Five Years 1856-1880*, V.3, ss. V-VIII.. Longmans, Green, And Co., London, New York, Bombay, and Calcutta.
- Lyll, A. C. (1908) Sir Spencer Walpole 1839-1907 İçinde *Proceedings of The British academy 1907-1908*. Oxford University Press. s. 373-378.
- Ma'oz, M. (2006). Tanzimat'ın İlk Yıllarında Modernleşme Hareketinin Suriye Siyaseti ve Toplumunu Üzerindeki Etkisi (H. Pınar, Çev.). H. İnalçık & M. Seyitdanlıoğlu (Ed.), *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* Phoenix Yayınevi, 187-198.
- Ortaylı, İ. (2020) "Osmanlılar'da Millet Sistemi", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 30, TDV, Ankara, 66-70.
- Ridley, J. (1975) "Victoria", *The Lives of the Kings & Queens of England*, ed. Antonia Fraser, Alfred A. Knopf, New York, s.296- 310.
- Walker, J. (1986) *The Queen Has Been Pleased: The British Honours System at Work*, Martin Secker& Warburg, London.
- Walpole, S. (1904). *The History of Twenty –Five Years 1856-1865*, V.I, Longmans, Green, & Co, London, New York and Bombay.
- Walpole, S. (1904). *The History of Twenty-Five Years 1865–1870*, V. II, Longmans, Green &Co., London, New York and Bombay.
- Walpole, S. (1908). *The History of Twenty-Five Years, 1870–1875*, V. III, Longmans, Green and Co., London, New York, Bombay and Calcutta.
- Walpole, S. (1908) *The History of Twenty –Five Years 1876-1880*, V. IV, Longmans, Green, and Co., London, New York, Bombay, Calcutta.
- Walpole, S. (1912). *A History of England from the Conclusion of The Great War in 1815*, v. VI, Longmans, Green, And Co., London, New York, Bombay, Calcutta.
- West, A. (1920). "Sir Spencer Walpole", *Contemporary Portraits: Men of My Day in Public Life*, T. Fisher Unwin, London, s.79-81.